

a protestantská reformácia

Pozadie kresťanstva v 19. storočí

Článok patrí do série venovanej cirkvi 19. a 20. storočia z pohľadu protestantskej reformácie. Je spracovaný ako upravený výber zo zdroja A.

1. Úvod

Devätnáste storočie bolo storočím veľkých kontrastov. Bolo storočím viery, ale aj neviery. Dostalo názov veľké kresťanské storočie, ale bolo aj vstupom do post-kresťanskej éry⁰⁾. Bolo to storočie veľkých prebudení a celosvetového rozšírenia kresťanstva, ale aj veľkého odpadnutia od kresťanskej viery.

Toto storočie prinieslo vo všetkých oblastiach života veľmi dôležité zmeny. Cirkev sa na týchto zmenách aktívne zúčastňovala. Došlo tiež k náboženskej kríze, ktorá nemala v dejinách cirkvi obdobu. Sebadôvera človeka nebola nikdy silnejšia a človek tohto storočia bol vedený k tomu, že potrebuje len jedno: veriť v seba.

Poznať hlavné udalosti a myšlienkové prúdy 19. storočia je potrebné pre porozumenie nasledujúceho storočia a prítomnej doby, ktorú teraz žijeme. Stručne sa dotkneme jednotlivých spoločenských sfér tohto obdobia.

2. Pozadie kresťanstva v 19. storočí

Z kultúrno-politického hľadiska za devätnáste storočie považujeme obdobie medzi rokmi 1815-1914. Teda dobu medzi Viedenským kongresom¹⁾, ktorý usporiadal európske pomery po napoleonských vojnách, a vypuknutím prvej svetovej vojny. Hlavné zmeny sa odohrávali mimo cirkvi, ale dejinám kresťanstva tohto obdobia nie je možné porozumieť bez toho, aby sme ich nepoznali a nebrali do úvahy ich vplyv na cirkev.

a) Politické pomery v Európe

Politické pomery 19. storočia je možné vyjadriť myšlienkovými smermi: nacionalizmus, konštitucionalizmus, socializmus a imperializmus.

□

Nacionalizmus 19. storočia bol okrem staršieho presvedčenia o práve národov na sebaurčenie chápaný ako viera v princíp absolútnej, neoddeliteľnej a neodcudziteľnej suverenity ľudu, ktorá sa podľa J. J. Rousseaua (1712-1778) prejavuje vo všeobecnej vôli. Vláda bola podľa neho definovaná ako výkonná moc tejto všeobecnej vôle. Proti tejto teórii stálo učenie konzervativizmu, zdôrazňujúce božské právo panovníckych dynastií vládnuť nezávisle na vôli ľudu. Nacionalizmus bol dominujúcim javom.

Konštitucionalizmus vychádzal z učenia o umiernenom štáte, podľa ktorého každá vetva moci v štáte má byť vyvážená inou. Vláda, zákonodarstvo a súdy majú byť v rukách rôznych inštitúcií a konflikty rôznych sociálnych vrstiev zabezpečia stabilitu štátu a zabránia zneužívaniu moci.

Socializmus si dával za cieľ spravodlivé rozdelenie majetku, rovnaké práva pre všetkých a blahobyť pre podriadené triedy (proletariát), všeobecný mier a zmierenie ľudí. Tieto ciele sa mali dosiahnuť sociálnymi reformami, triednym bojom alebo revolúciou. Vedecký socializmus (marxizmus) založený na dialektickom materializme Karola Marxa (1818-1883) a Fridricha Engelsa (1820-1895) učil, že k pokroku dochádza prostredníctvom násilných revolúcií zdola a cieľom dejín je beztriedna ideálna spoločnosť. Marxizmus sa stal náhradným náboženstvom mas robotníkov a ideológiou socialistických strán. Kresťanský socializmus apeloval na majetných a vzdelaných, aby pomohli uľahčiť postavenie zbedačených mas.

Imperializmus bol pokračovaním koloniálnej politiky 16. až 18. storočia. Po r. 1880 veľmoci medzi sebou súťažili v ekonomickom a politickom rozdelení sveta v presvedčení, že tým zabezpečia bohatstvo a moc jednotlivých národných štátov. Vedecké a technické úspechy, celková prosperita a presvedčenie o nadradenosti bieleho Európana viedli k veku európskej svetovej hegemonie²⁾.

19. storočie bolo v mnohých smeroch storočím nepokojov a revolúcií, z ktorých najznámejšie sú: rok 1830 (Júlová revolúcia v Paríži; v Taliansku; povstanie vo Varšave), rok 1848 (nepokoje po celej Európe) a 1871 (Parížska komúna).

Napriek nepokojom a revolučným hnutiam západné kresťanstvo nikdy neprežilo také dlhé obdobie v mieri. Toto obdobie mieru bolo obdobím rozširovania moci štátu a rastu požiadaviek na jeho služby bežnému človeku. Zároveň sa národ stále viac stotožňoval so štátom. V prospech takéhoto národného štátu bol občan ochotný prinášať stále viac obetí. Vypuknutie vojny v auguste r. 1914 bolo vítané obrovským nadšením. Podľa údajov B. Harenberga (zdroj A, poznámka 20 na str. 365): „Keď zhromaždenie v Berlíne počulo správu o vypuknutí vojny, začalo spontánne spievať ďakovný chorál. Ošial' vojnového nadšenia zachvátil aj ostatné hlavné mestá Európy.“

b) Vedecké a technické objavy, priemyselná revolúcia

Ak 17. st. môžeme opísať ako vek ortodoxie a 18. st. ako vek racionalizmu, 19. st. môžeme opísať ako vek vedy. Veda dostala postavenie ako najvyšší nástroj ovládania prírody. Na rozdiel od úspechov vedy 17. a 18. st. vedecké objavy 19. st. cez technické aplikácie začali oveľa viac meniť život bežného človeka. Boli to predovšetkým technické vynálezy a technológie: železnica (od r. 1829), telegraf (1844), používanie antiseptických prostriedkov (1847) a narkózy v lekárstve (1844), zavádzanie elektriny do domácností (1882) a elektrifikácia dopravy vo veľkých mestách (1884), prvé automobily (1886) a lietajúce stroje (1903), ktoré presvedčali ľudí, že veda môže vyriešiť všetky problémy ľudstva. Veda sa stala spoločenským fenoménom prostredníctvom vzniku (novej) profesie vedec, vedeckých inštitúcií a nových študijných oborov na univerzitách. Tieto zmeny viedli k tomu, že v 19. st. sa veda stala predmetom náboženstva (náboženstvom či priam modlárstvom/modlou). Veda vytvorila svoju vlastnú „mytológiu“³⁾, čo znamená, že začala odpovedať nielen na problémy prírodovedecké, ale aj na metafyzické

4)
. Dovtedy všeobecne rešpektované etické hodnoty ustúpili do pozadia v prospech reálnych daností. Tvorba teórií sa zakladala výlučne na interpretácii konkrétnych pozitívnych faktov a na poznaní overovanom skúsenosťou a pozorovaním (empirizmus). Vedecká metóda sa stala dominantnou a bola aplikovaná aj mimo prírodných vied – na ľudskú psychiku (psychológia) a spoločnosť (sociológia).

Od r. 1870 došlo k objavom v preventívnej medicíne. Nemoci ako cholera, týfus a kiahne boli vo veľkej miere zvládnuté a po r. 1900 silne poklesla úmrtnosť detí.

Industrializácia v 19. st. viedla k vzniku spoločnosti nového typu. V priebehu asi pol storočia sa zmenila spoločnosť roľníkov a remeselníkov na spoločnosť robotníkov pri strojoch. Toto bolo umožnené revolúciou v produkcii potravín, ktorá v najvyspelejších krajinách odstránila (eliminovala) hlad. Doprava železnicou pospájala oddelené regióny, čím umožnila lepšie zásobovanie, pohyb tovaru a ľudí a tým aj pracovných síl.

Industrializácia zároveň zhoršila životné podmienky a biedu mnohých ľudí. Robotníci pracovali za žobrácku mzdu a žili v biednych a nehygienických podmienkach obyčajne na predmestí veľkých miest. Prírodný rytmus vymenili za rytmus strojov. Rozšírila sa práca detí. Tieto podmienky viedli k rastu alkoholizmu a zločinnosti.

c) Filozofia

Z filozofických smerov 19. st. si všimneme nemecký idealizmus a jeho dvoch čelných predstaviteľov filozofov. Boli to Immanuel Kant a Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Kant doviedol osvietenský postoj k náboženstvu a na jeho vrchol. Jeho pokračovateľom bol Hegel.

Immanuel Kant (1724-1804)

Stelesňuje dôveru moderného človeka v schopnosť rozumu ovládnuť materiálny svet a jeho neschopnosť zaoberať sa niečím, čo je nad a za materiálnym svetom. Jeho Kritika čistého rozumu (1781) pochovala racionalistické teologické „dôkazy existencie Boha“ scholastiky⁵⁾ aj osvietenstva. Odstránil z náboženstva rozum, aby urobil miesto pre vieru. Kant sám nazval svoju filozofiu transcendentálnym idealizmom.

„Kantova viera má však málo spoločné s historickým kresťanstvom. Cirkev je pre neho len školou morálneho vzdelávania a Ježiš je jeho konkrétnym modelom. Modlitba je pomôckou k sústreďeniu sa na morálny ideál, no skutočne dobrý človek túto barlu nepotrebuje, nakoľko žije podľa zákona svedomia“ (zdroj A, poznámka 31, str. 366).

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)

Pokračovatelia a kritici Kanta proti jeho filozofii postavili smer, ktorý dostal názov absolútny idealizmus. Najvplyvnejším z nich bol Hegel, ktorého filozofia sa považovala za takmer neprekonateľnú. Proti racionalistickému „ja“ jednotlivca obmedzenému na svet fenoménov (jav, úkaz) postavil absolútne „ja“ svetového ducha, ktorý zahrňuje celú realitu. (Je ťažké odlíšiť tento názor od panteizmu⁶⁾.)

Hegel mal tiež význačný vplyv na teológiu a kritický prístup k Biblii. Boh je podľa neho Absolútno, ktoré sa prejavuje v histórii logickými procesmi spájania protirečení, ktoré Hegel nazval tézou a antitézou. Syntéza tvorí novú dvojicu protirečení, ktoré sa znova spájajú v nové protirečenie. Hegel takto veril vo filozofickú evolúciu ako spôsob, ktorým sa prejavuje Absolútno – Boh. (Táto logika bola prevzatá Marxom. Hegelov dôraz na štát ako prejav Absolútna bol zneužitý Hitlerom a Mussolinim.)

d) Romantické hnutie

Koncom 18. storočia sa začala v Európe zviditeľňovať generácia umelcov a mysliteľov, ktorí boli od seba v mnohom odlišní, dajú sa však zaradiť do spoločného hnutia pre ich duchovnú príbuznosť, ktorá ich jasne odlišovala od ideálov klasicizmu⁷⁾ a deizmu⁸⁾ 18. st. Majú pomenovanie romantici a ich hnutie romantizmus.

Pre pochopenie romantizmu je potrebné poznať myslenie Jeana Jacquesa Rousseaua (1712-1778), ktorý bol ich predchodcom. Z Rousseauovho vyznania vyberáme: „... trvanie na práve odmietnuť existujúci poriadok ako celok; dôvera vo vlastnú schopnosť tento poriadok od základu pretvoriť v súlade so samostatne odvodenými princípmi a viera, že zmeny je možné dosiahnuť politickým procesom“ (podľa zdroja A, str. 367).

Podľa Rousseaua jednotlivec je napriek svojim nerestiam dobrý a jeho necnosti sú zapríčinené

neprirodzeným životom spoločnosti. Preto sa ako individuum musí vrátiť k svojim citom, intuícii a prirodzeným pudom. Práve tento obrat k individuálnemu cíteniu namierenému proti všetkému a všetkým je základnou myšlienkou romantizmu.

Postoje romantikov (romantizmu) boli reakciou na suchý intelektualizmus racionalistov. Namiesto intelektu do popredia dávali imagináciu⁹⁾ a tvorivú fantáziu, slobodu a individualitu, spontánnosť a tajomstvo života.

Romantické hnutie je možné vystihnúť pojmami: subjektivita (všetko existuje len prostredníctvom ľudského ega); estetika (povinnosť, ba aj náboženstvo je definované ako cit absolútnej závislosti); zmysel pre krásno (záujem o krásu prirodzeného sveta a hľadanie krásna sa stali vášňou); tajomnosť (ide o nesmiernu hĺbku ľudskej duše a nepreskúmané neznámo); vzťah vnútra a vonkajška (oboje sú čiastočným vyjadrením nekonečna a sú všetko prestupujúcou jednotou); vývoj génia [(tu v zmysle duch človeka) každá osobnosť sa vyvíja podľa svojho génia; génus musí byť oslobodený, aby mohol ísť za svojou hviezdou a dať svojim umeleckým schopnostiam slobodný rozbeh]; panteizmus a mysticismus (Diela romantikov sú takmer bez výnimky poznačené panteizmom a mysticismom. Romantici boli presvedčení, že realita sa nedá odhaliť racionálnym myslením, ale prostredníctvom cítenia, bezprostrednou skúsenosťou, duchovným osvietením; pravda sa podľa nich dosahuje sústredením, načúvaním vnútornému hlasu vo chvíľach vznešeného cítenia a extázy.).

Vplyv romantizmu na náboženské a teologické myslenie sa výrazne prejavoval v jeho zdôrazňovaní citu a intuície, nekonečnej a večnej iskry v človeku, jeho umeleckej predstavivosti a zmyslu pre neviditeľné.

e) Úpadok viery

V dejinách kresťanstva sa vyššie spomínané prúdy 19. st. prejavili vo všeobecnom úpadku biblickej viery. Sebadôvera človeka výrazne podporená úspechmi prírodných a technických vied odmietala naďalej sa skláňať pred autoritou cirkvi (odmietnutie katolicizmu), pred Písmom (odmietnutie protestantizmu), pred tradičným usporiadaním spoločnosti a odkladaním spravodlivosti na Boží súd vo večnosti. Nový pohľad človeka na svet a jeho miesto v ňom ako samostatného, nikým a ničím neprevýšeného vládcu vyjadrovali hlavne nasledovné osobnosti a myšlienkové prúdy:

August Comte (1790-1857) – pozitivizmus

Pozitivizmus je postoj, myslenie, duch skúmania a prístup ku skutočnosti (filozofia), ktorého ústrednou črtou je odmietnutie myšlienky, že príroda má nejaký cieľ jestvovania.

Vo fyzike je pozitivizmus chápaný ako filozofické stanovisko, podľa ktorého majú vo vede zmysel iba tie veličiny, ktoré sú priamo merateľné. Úloha vedy potom spočíva v tom, aby harmonizovala a skĺbila dokopy dané veličiny a výsledky ich meraní - avšak bez toho, aby sa starala o pozadie odpovedajúcej reality, ktorá tieto výsledky spôsobila.

Ludwig Feuerbach (1804-1872) – meštiacky ateizmus

V meštiackom ateizme ide v podstate o ten istý útok na náboženstvo, aký sa udial vo Francúzsku v 18. st.¹⁰⁾. Feuerbach sa vo svojej filozofii snažil dokázať (oproti ateistom francúzskeho osvietenstva), že náboženstvo síce patrí k podstate človeka, no podľa neho človek iba premieta svoje strachy a túžby do bohov (Boha), a tak „tvorí boha na svoj obraz“. Feuerbach nielenže odmietol vieru v Boha, ale na jeho miesto posadil človeka.

Charles Darwin (1809-1882) – evolúcia

Evolúcia Charlesa Darwina sa stala najsilnejším faktorom, ktorý podkopal všeobecnú vieru v existenciu Boha v modernej dobe. Základnou tézou Darwinovho učenia bolo, že v biológii vládne neosobný „prírodný výber“ alebo „prežitie najvhodnejšieho (najprispôsobivejšieho) druhu“. Jeho predstava evolúcie má takmer božskú všemohúcnosť.

Ak Feuerbach „vysvetlil“ náboženstvo, Darwin „vysvetlil“ stvorenie. Darwinizmus sa postupne stal „vedeckou“ alternatívou k biblickej viere v stvorenie. Sociálny darvinizmus sa neskôr dramaticky prejavil v totalitných režimoch komunizmu a nacizmu¹¹⁾.

Friedrich Nietzsche (1844-1900) – nihilizmus

Nietzsche vychádzal z presvedčenia, že „Boh je mŕtvy“, a preto sa človek musí o seba postarať sám. Na jednej strane to podľa Nietzscheho znamená neslýchanú slobodu, ale na druhej strane to vyžaduje vôľu k moci a prehodnotenie všetkých hodnôt. Nietzscheho ideálny človek, ktorý je schopný žiť vo svete bez Boha, je Übermensch (nadčlovek).

Karol Marx (1818-1883) – komunizmus a socializmus

Materialistické tézy francúzskych osvietenecov získavali v 19. st. stále viac a viac stúpencov a nakoniec vyústili do veľkého filozoficko-politického hnutia marxizmu, ktorý sa stal dogmou komunistického štátu 20. storočia.

Marx nasledoval Feuerbacha v jeho ateizme a pripísal všetky javy a procesy reality hmote. Matéria v marxizme už nie je „mŕtva hmota“, ale je to prameň dialektických procesov v prírode aj v ľudskej spoločnosti. Marx označil náboženstvo za nepriateľa každého pokroku – náboženstvo odvádza pozornosť od tohto sveta, preto zrušenie náboženstva patrí k programu marxizmu. Otvorená výzva k robotníkom (proletárom), aby násilím uchopili moc v štáte a nastolili nové pomery, zaznela v Komunistickom manifeste, ktorý vyšiel v r. 1848 ako programové vyhlásenie Komunistickej ligy. Rok publikovania Komunistického manifestu sa považuje za rok zrodu moderného socialistického hnutia.

Marxizmus v sovietskom, čínskom alebo latinskoamerickom vydaní v 20. storočí sa stal vierou miliónoch ľudí a má na svedomí smrť ďalších miliónoch, ktoré sa stali obeťou boja za beztriednu spoločnosť.

Vyprázdnenie cirkvi

Roku 1914 v porovnaní s rokom 1800 sa oveľa viac ľudí odmietalo hlásiť ku kresťanstvu. Zdá sa, podľa historikov dejín kresťanstva, že to spoluspôsobilo niekoľko príčin (zdroj A, str. 370):

1. *Lekárska veda* uľahčila utrpenie a otupila strach zo smrti.
2. *Masové sťahovanie* do miest prispelo k rastu ľahostajnosti voči cirkvi, ku ktorej došlo sčasti zlyhaním cirkevného systému farností, ktoré boli vytvorené pre vidiecky, poľnohospodársky typ spoločnosti, a sčasti vplyvom veľkomestského života s jeho anonymitou, možnosťami využitia voľného času a sústredení nekresťanskej a nenáboženskej kultúrnej aktivity.
3. *Nástup tolerancie* znamenal, že nielenže bola možnosť vybrať si medzi mnohými cirkvami, denomináciami a náboženskými spoločnosťami, ktoré sa navzájom zatracovali, ale existovala aj sloboda proticirkevnej a protikresťanskej propagandy. Tento slobodný výber bol oveľa silnejší ako „dedičstvo viery a morálky po otcoch“. Vytlačenie náboženstva zo stredu života jednotlivca sa ešte urýchlilo vydávaním novín a časopisov (a v 20. st. aj rozhlasom a televíziou).
4. *Kritika Biblie* predstavovala Bibliu ako ktorúkoľvek inú knihu. V roku 1914 oveľa menej ľudí verilo napríklad biblickej správe o stvorení alebo o potope sveta, ako tomu bolo na začiatku 19. st.

Poznámky (0 – 11) a zdroje (A – B)

0) Výraz „post-kresťanská éra“ je jeden z prívlastkov 20. storočia. Významný historik Arnold Toynbee vyslovil myšlienku, že v tomto storočí boli veľké svetové náboženstvá nahradené tromi post-kresťanskými ideológiami, ktorými sú: nacionalizmus, komunizmus a individualizmus (zdroj A, str. 397).

Výraz „post-kresťanská éra“ v tomto ponímaní treba chápať ako pomenovanie doby, v ktorej sa kresťanstvo, ktoré bolo približne do konca 19. st. dominujúcim svetonázorom v západnom svete, a predovšetkým v našom európskom priestore, dostalo do pozadia a do popredia sa dostali tri vyššie vymenované ideológie. V takomto zmysle treba brať a chápať výraz post-kresťanská éra – ako terminus technicus a nie ako paralelu alebo ekvivalent či synonymum výrazu post-moderna. Viac v ďalšom čísle.

1) *Viedenský kongres* sa konal v dobe od 14. 9. 1814 do 19. 6. 1815. Pozri web stránku <http://www.magistra-historia.sk/viedensky-kongres/>. V Európe vytvoril nový politický systém založený na starých princípoch. Zachoval sa prakticky až do prvej svetovej vojny. Európe, ovládanej piatimi veľmocami (Veľká Británia, Francúzsko, Prusko, Rakúsko a Rusko), zabezpečil dlhšie obdobie mieru. Zmaril však národné a liberálne nádeje osvietenskej buržoázie.

2) *hegemónia* -ie ž. /gréc./ obyč. polit. 1. vedúca úloha, vedenie 2. politická nadvláda

3) *mytológia* –ie ž. /gréc./ odb. 1. súbor mýtov utvorených určitým etnickým celkom; bájoslovie

2. obor zaoberajúci sa skúmaním mýtov (národov, etník)

mýtus –tu m. /gréc./ 1. rozprávanie vyjadrujúce predstavy starovekých ľudí o prírodných silách, bohoch a nadľudských hrdinoch; báj, báje 2. expr. výmysel, blud, viera v dačo neskutočné, vybájené

4) *metafyzika* –y ž. /gréc./ 1. filoz. učenie, že svet je niečo raz navždy dané, nemeniteľné, raz navždy dakým alebo dačím dané 2. oblasť filozofie, ktorá sa zaoberá otázkami presahujúcimi ľudskú skúsenosť a zmyslové poznanie, napr. o Bohu, o duši; nadzmyslové poznanie 3. hovor. nadmerná abstrakcia; nejasnosť

5) *scholastika* – y ž. /gréc. → lat./ 1. filoz. filozofia, ktorá sa prednášala na stredovekých školách od 9. do 16. storočia; filozofický smer, ktorý spájal kresťanskú vierouku s aristotelovskou filozofiou

2. pejor. neživotný, schematický, skostnatený spôsob myslenia

6) *panteizmus* –mu m. /gréc./ filoz. nábožensko-filozofické učenie, ktoré stotožňuje boha s prírodou, so svetom, hlásajúce všadeprítomnosť boha (vo všetkom)

7) *klasicizmus* –mu m. /lat./ 1. umelecký a literárny smer, usilujúci sa formou i obsahom napodobňovať antické starogrécke a starorímske umelecké vzory 2. arch. smer, nasledujúci po barokovej architektúre, vyznačujúci sa vedomým nadviazaním na antickú, najmä grécku a rímsku architektúru 3. diela tohto smeru 4. obdobie tohto umeleckého smeru

8) *deizmus* –mu m. /lat./ filoz. názor uznávajúci Boha ako neosobnú, prvotnú príčinu sveta riadeného prírodnými zákonmi

9) *imaginácia* –ie ž. /lat./ psych. predstavivosť, obrazotvornosť

10) (Podľa zdroja A, str. 356) Po Tridentskom koncile (1545-1563) v 17. a 18. st. hlavnou politickou základňou rímskokatolíckej cirkvi bolo Rakúsko, Francúzsko a Španielsko. Po tridsaťročnej vojne, keď Španielsko prestalo byť európskou mocnosťou, sa Francúzsko stalo centrom katolíckej duchovnej, politickej aj kultúrnej sféry. No medzi pápežskou zvrchovanosťou a francúzskym štátom prebiehal boj medzi ultramontanizmom a galikanizmom (pozri nižšie), ktorý bol vo Francúzsku v 17. a 18. st. dominantný. Bol to zároveň boj proti jezuitom, ktorý zastávali pápežskú zvrchovanosť. Francúzsko nikdy neprijalo rozhodnutia tridentského koncilu, ale naopak, národná (francúzska) katolícka cirkev ohrozovala pápežstvo zo všetkých strán.

Ultramontanizmom sa nazýva tendencia v rímskokatolíckej cirkvi, ktorá podporuje centralizáciu autority v pápežskej kúrii.

Galikanizmus je názov doktríny v rímskokatolíckej cirkvi, podľa ktorej je cirkev, osobitne vo Francúzsku, slobodná od pápežskej autority.

11) *Sociálny darvinizmus* napríklad podporuje myšlienku, že vojna je legitímny prostriedok na „odstránenie tých druhov, ktoré nie sú hodné prežitia“.

A) Pavel Hanes, *Dejiny kresťanstva*, vydalo Združenie evanjelických cirkví v SR, Banská

Bystrica 2016, A4, 429 strán, ISBN 80-88945-01-1. V článku sú, so súhlasom autora, použité texty z 50. kapitoly str. 363-370.

B) Vysvetlenie hesiel 2) – 10) je podľa publikácie: Samo Šaliga a kol., *Veľký slovník cudzích slov*, vyd. SAMO, Bratislava – Prešov 2003, INSB 80-89123-02-3